

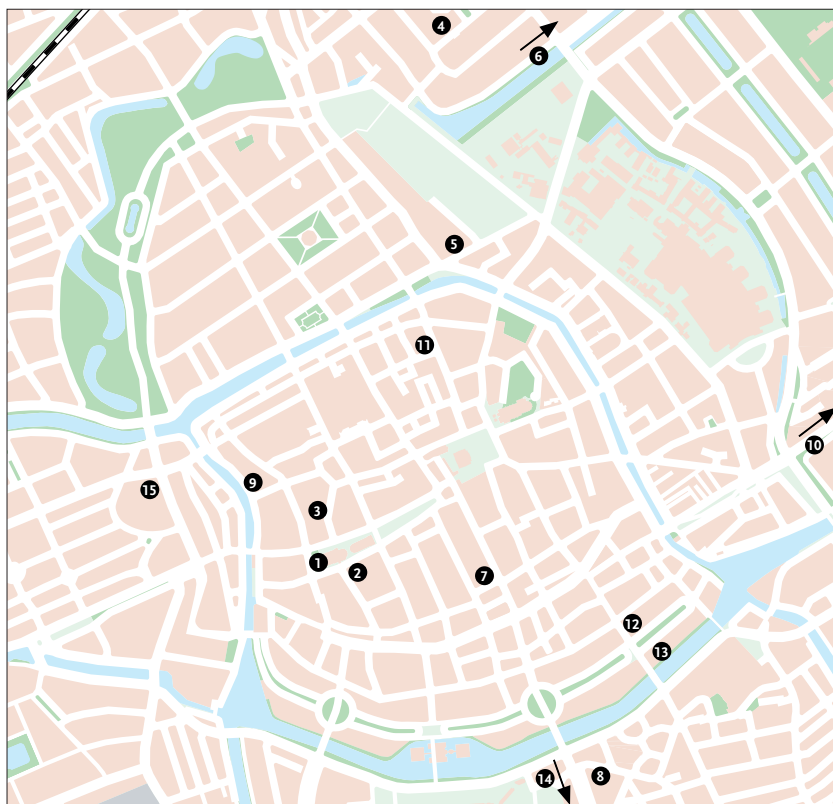
Jaarverslag restauraties in 2005

Berend Raangs en Joris van Haften

Inleiding

In Hervonden Stad 2005 keken we vanaf deze plaats terug naar tien jaar monumentenzorg op basis van de gemeentelijke monumentennota *Van ethiek naar strategie*. Inmiddels weer een jaar en 165 vergunningaanvragen voor het wijzigen van een rijks- of gemeentelijk monument later, blijft staan dat de instandhouding van de cultuurhistorische waarden in beschermde en onbeschermde monumenten onze primaire opdracht is. In dit jaarverslag passeren vijftien projecten, waarbij om de een of andere reden iets bijzonders aan de hand was, de revue (afb. 1).

Daarnaast is in 2005 naar aanleiding van de discussie in de politiek over de beperkte mate van bescherming die een Beschermd Stadsgezicht biedt, in opdracht van het college gewerkt aan de samenstelling van een conceptlijst van

Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de ligging van de in dit hoofdstuk behandelde gebouwen.
Tekening: Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

gebouwen en terreinen die aanvullend op de bestaande monumenten voor bescherming in aanmerking komen. Naar verwachting rond de driehonderd objecten zullen in 2006 worden voorbeschermd en in 2007 definitief als gemeentelijk monument worden aangewezen.

Tot slot is ook in 2005 veel tijd en aandacht besteed aan de inbreng van de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening, aan het dienaangaande bediscussieren van stedenbouwkundige plannen en het voeren van bestemmingsplannen. Om deze advieswerkzaamheden beter te kunnen uitvoeren en op termijn ook te kunnen laten uitvoeren, is een begin gemaakt met de samenstelling van een interactieve cultuurhistorische waardenkaart. Hierin zullen diverse historische kaarten, een hoogtelijnenkaart, een bodemkaart, historische luchtfoto's en dergelijke toegankelijk worden gemaakt vanuit en in combinatie met de actuele stadsplattegrond. Tevens zal alle beschikbare informatie op het gebied van monumenten, bouwhistorie en archeologie via de kaart ontsloten kunnen worden. Het is de bedoeling dat de cultuurhistorische waardenkaart uiteindelijk ook voor het publiek raadpleegbaar wordt.

Afb. 2. Der Aa-kerk, Hoofdorgel, de leeggeruimde orgelkas in 1988. Foto: Taco Tel.

Afb. 3. Der Aa-kerk, Hoofdorgel.
Foto: fa. Reil, Heerde

1. Akerkhof 2, Hoofdorgel van de Der Aa-kerk (Rijksmonument/RM)

De discussie over de restauratie van het Hoofdorgel in de Der Aa-kerk heeft sinds het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw vele tongen losgemaakt (afb. 2). Het is opmerkelijk dat juist dit orgel, dat zozeer de sporen van een ont-

wikkeling en de hand van verschillende orgelbouwers in zich herbergt, door deskundigen en liefhebbers als een buitengewoon belangrijk instrument wordt beschouwd. De reden daarvoor is primair de unieke klank van dit bijzondere instrument, die door de akoestiek van de ruimte goed tot zijn recht komt. Daarnaast het gegeven dat het hier om het laatste grote stadsorgel van Schnitger gaat waarin de latere ontwikkeling nog hoor- en zichtbaar aanwezig is, omdat het instrument nog niet is (terug)gerestaureerd. Die importantie is gedurende het afgelopen decennium tot uiting gekomen in een uitgebreide discussie over de restauratie van het orgel, waarbij 'terug naar Schnitger' al in de beginfase door de eigenaresse, de stichting Der Aa-kerk, als onwenselijk werd beschouwd. En hoewel de meningen over de wijze van restaureren door deskundigen uit binnen- en buitenland sterk uiteen liepen, was men het er unaniem over eens dat er vanwege de bespeelbaarheid van het orgel wel iets zou moeten gebeuren.

Sinds 1993 heeft de eigenares samen met haar adviseur R.W. van Straten geprobeerd een restauratieplan van de grond te krijgen. Wij berichtten u daarover eerder in 2002¹. Na de intrekking van het eerste restauratieplan werd in 1995 een herzien plan ingediend, dat zo conserverend van aard was, dat hiervoor geen vergunningprocedure hoefde te worden gevolgd. Bij de uitvoering van de werkzaamheden in 1997 bleek de orgelkas echter zo zwak te zijn, dat heroverweging van het restauratieplan onvermijdelijk was. Nog hetzelfde jaar werd een wijzigingsvoorstel ingediend dat voorziet in reconstructie (dichtzetten) van de achterwand van de hoofdkast en als gevolg daarvan ook ingrijpende wijzigingen in het instrument. Met als gevolg een noodzakelijke vergunningprocedure. Op de ter inzage legging van het plan in 1998 komen veertien zienswijzen. Met een positief advies van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg wordt de vergunning onder nadere voorschriften toch verleend. Hiertegen worden negen bezwaarschriften ingediend, waaronder een van de intussen opgerichte Stichting tot Bescherming van het Hoofdorgel van de Der Aa-kerk te Groningen. Na de zitting van de Ambtelijke commissie voor beroep- en bezwaarschriften besluit de Gemeente de verleende vergunning te handhaven. In 2000 gaat de Stichting tot Bescherming van het Hoofdorgel mede namens de Stichting Groningen Orgelland bij de arrondissementsrechtbank in beroep tegen de verleende vergunning, omdat de muzikale waarde van het instrument door de voorgestelde wijzigingen zou worden aangetast en omdat dit instrument het enige nog niet radicaal geresatureerde grote stadsorgel van Schnitger is. In de daarop volgende zitting bij de bestuursrechter in 2001 besluit deze zich in deze specialistische kwestie door drie deskundigen te laten adviseren en de constructie van de orgelkas door TNO te laten onderzoeken. In 2002 brengen de onderzoekers rapport uit, waarin ze tot de conclusie komen dat het orgel herplaatst kan worden zonder de voorgestelde ingrijpende aanpassingen aan de orgelkas door te voeren (afb. 3). Op de zitting op 15 november van dat jaar stelt de rechter de partijen voor de keus: doorprocederen of er samen uit proberen te komen.

Nog tijdens de zitting besluiten partijen daarop het beroep, de beslissing op bezwaar en de aanvraag in te trekken en er wordt afgesproken dat er een overeenkomst tussen de partijen zal worden opgesteld waarin zij zich uitspreken om het maximale te doen om er samen uit te komen, waarbij het TNO-rapport voor de constructie van het orgel bepalend is. Op 2 februari 2004 is op het stadhuis een overeenkomst getekend tussen de Stichting Der Aa-kerk, de Stichting tot

1. Raangs en Van Haaften 2002, 57-58.

Bescherming van het Hoofdorgel van de Der Aa-kerk, een in zijn bezwaar ontvankelijk verklaarde particulier en het college van B&W van Groningen, waarin wordt besloten tot de instelling van een begeleidingscommissie. De Gemeente benoemt advocaat/mediateur mevrouw mr. E.H. Swaab tot onafhankelijk voorzitter. In oktober 2005 bereikt de commissie eensgezind overeenstemming over de te volgen aanpak, die is verwoord in het *Plan tot instandhouding en conservering van het Hoofdorgel van de Der Aa-kerk te Groningen*.

Geconcludeerd kan worden dat de rechter, tijdens de zitting van 15 november 2002, de slepende kwestie uit de impasse heeft gehaald door partijen samen te laten besluiten de juridische weg te verlaten ten gunste van een *mediation*-traject. Het restauratieproces was daarmee in zoverre weer terug bij af, dat er geen aanvraag, geen vergunning en geen bezwaren meer bestonden. In plaats daarvan waren partijen tot elkaar veroordeeld om er samen uit te komen. Het resultaat daarvan is een nu door alle partijen gedragen instandhoudingplan. Een plan dat conform de uitgangspunten van de eigenaar zeer conserverend van aard is, maar desalniettemin een bedrijfszeker muziekinstrument oplevert. Een plan waar de mensen die bezwaar hadden aangetekend tevreden over zijn, omdat een 'verbouwing' van het orgel is voorkomen. Een plan dat volgens de orgelbouwer realiseerbaar is. En tot slot een plan waarvan in overleg tussen de Gemeente en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is vastgesteld dat het (in overeenstemming met de oorspronkelijke bedoelingen) zo conserverend van aard is, dat hiervoor geen vergunning hoeft te worden verleend. Er vindt immers geen enkele verandering (in de zin van wijziging) van het orgel plaats. De werkzaamheden betreffen alleen omvangrijk onderhoud en herstel.

Om eventuele discussiepunten tijdens de uitvoering direct van een breed gedragen passend antwoord te kunnen voorzien, is besloten de begeleidingscommissie tot na de oplevering van de werkzaamheden in stand te houden. Om verschillende redenen zal het vermoedelijk nog tot 2009 duren, voordat het orgel weer in de Der Aa-kerk klinkt. De totale kosten van de werkzaamheden zijn inmiddels begroot op bijna 1 miljoen euro.

2. Akerkhof 12 (Beeldbepalend pand/BBP)

De winkel met magazijnruimte en kantoor van de Firma Jb. Norden is ontstaan door de verbouwing van een bestaand pand door Y. van der Veen in 1914. Hij brak de bekapping met puntgevel van het voorste gedeelte van het gebouw af en bouwde er twee verdiepingen op, bevattende magazijn- en kantoorruimte. In 1916 herhaalde hij dit bij het achterste deel. Van der Veen breidde het pand in 1920 nogmaals uit, waarbij achter in het pand een lift werd geplaatst.

In 1930 is het geheel inmiddels een filiaal van de Rotterdamse firma NV Em. Hertzberger, die het daarvoor door dezelfde architect voornamelijk inwendig liet verbouwen tot confectiefabriek. Als J.P. Wijers' Industrie en Handelsonderneming NV uit Amsterdam de zaak in 1935 overneemt, wordt het opnieuw grondig onder handen genomen, nu door A.Th. van Elmp. Hij voorziet het van een nieuwe voorgevel in een zakelijk expressionistische stijl, ook wel Interbellumstijl genoemd. De gevel is opgebouwd uit gemêleerde geel-bruine baksteen met terugliggende lintvoeg en platvolle stootvoeg. Op de begane grond is de winkelpui inmiddels verbouwd, maar daarboven bevinden zich nog de bovenlichten met de originele glazen bouwstenen omgeven door met koper beklede en geor-

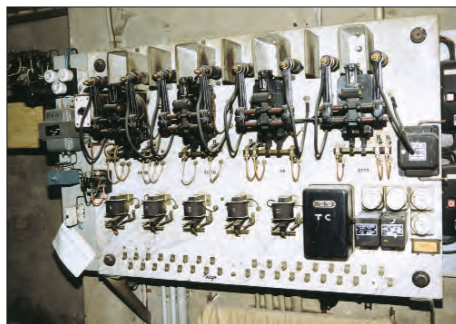
Afb. 4. Akerkhof 12, links de voorgevel na kleurherstel; onder detail voorgevel. Foto: Taco Tel.

namenteerde kozijnen uit de bouwtijd (afb. 4)². Op de tweede en derde bouwlaag heeft Van Elmpst de vensters samengevat in één kozijn dat vrijwel de gehele breedte van de gevel inneemt. Op de bovenste bouwlaag ontwierp hij een loggia onder een forse dakoverstek. Inwendig voegt hij onder meer een nieuwe lift met daaromheen een fraai nieuw trappenhuis toe. In 1940 koopt Wijers ook het buurpand Akerkhof 10 en zijn er verbindingen tussen beide panden gemaakt. In 1986 vestigt Baby Pander zich er. Recentelijk is onder meer fotogalerie Noorderlicht erin ondergebracht. Bij de opnieuw omvangrijke verbouw- en herstelwerkzaamheden die hieraan vooraf gingen, is de markante voorgevel weer van zijn oorspronkelijke kleurige afwerking voorzien. De resultaten van het archeologisch onderzoek, dat bij de verbouwwerkzaamheden is uitgevoerd, staan in het 'Jaarverslag archeologie in 2005', elders in dit jaarboek.

In het gebouw bevindt zich de al eerder genoemde goed bewaard gebleven liftinstallatie uit 1935 (afb. 5). Van het trappenhuis dat daaromheen is gebouwd, zijn de treden gemaakt van travertijn en de wanden bekleed met marmer *à livre ouvert*. Onderaan de trap bevindt zich een achzijdige verchroomde metalen lantaarn. Het trappenhuis ontvangt daglicht door glas-in-loodvensters. Om te kunnen voldoen aan de eisen van het Liftwezen zou de liftinstallatie aanvankelijk in zijn geheel moeten worden opgeruimd. Na de nodige discussie is toch een oplossing gevonden, waarbij de oorspronkelijke liftinstallatie in werkende toestand in stand is gehouden. Alleen de gehele elektrische installatie moest om veiligheidstechnische redenen worden vervangen. Daarnaast zijn bij de restauratie onder meer de glazen wanden waardoor men vanuit het trappenhuis zicht heeft op de lift en omgekeerd weer hersteld, waardoor de beoogde transparantie in het ontwerp is teruggekeerd. In de op zolder gesitueerde liftkamer bevindt zich nog de buiten gebruik

2. Rijksdienst voor Archeologie Cultuurlandschap en Monumenten 2006 (brochure).

Afb. 6. Akerkhof 12, oorspronkelijke elektrische installatie in liftkamer. Foto: Taco Tel.

Afb. 5. Akerkhof 12, lift met trapopgang na restauratie. Foto: Taco Tel.

gestelde authentieke marmeren plaat met de schakelaars van de elektrische installatie (afb. 6). Zo is er ook nog een tekening van deze elektrische installatie, die om verkleuring door zonlicht te voorkomen achter een gordijntje is gehangen.

3. Akerkstraat 22, Armhuiszittendconvent (RM)

Achter een strakgemetselde gevel uit 1884 gaan verschillende oudere gebouwen schuil, die gegroepeerd rond een binnenplaats samen het Armhuiszitten(d)-convent of Lamme-Huiningegasthuis vormen (afb. 7). Om het bedelen te reguleren droeg het stadsbestuur in de middeleeuwen de organisatie van de voedseluitdeling op aan de broederschap van de Armhuiszitten, de mensen die thuis in armoede leefden. Een grote schenking uit de nalatenschap van het echtpaar Harmen Hopper en Lamme Huinge in 1475 maakte de bouw van het Armhuiszittendconvent mogelijk. Op grond van ingemetselde stenen met jaartallen is het complexje in de 17e en 18e eeuw diverse keren verbouwd en uitgebreid.

Afb. 7. Akerkstraat 22, de binnenplaats. Foto: Taco Tel.

Afb. 8. Akerkstraat 22, herstellde gevelsteen. Foto: Taco Tel.

Bouwhistorisch onderzoek heeft inmiddels duidelijk gemaakt dat er uit die oudste periode nog een eikenhouten kapconstructie, balklagen en zelfs beschilderde plafonds aanwezig zijn³.

Om de onderhoudswerkzaamheden op termijn in de nieuwe rijkssubsidieregeling Brim (Besluit rijkssubsidieregeling instandhouding monumenten) te kunnen onderbrengen en omdat hiervoor als voorwaarde geldt dat een gebouw in redelijke staat van onderhoud moet verkeren, is grootschalig (achterstallig) onderhoud uitgevoerd aan onder meer dakbedekkingen, goten, voegwerk en schilderwerk. Bij deze werkzaamheden zijn ook de opschriften van de in de voorgevel aanwezige gevelstenen gerestaureerd en opnieuw zwart gemaakt (afb. 8).

4. Bernoulliplein (RM)

In 2004 berichtten we u op deze plaats over de voltooiing van de restauratiewerkzaamheden van de panden Bernoulliplein 24 t/m 31⁴. Het waren de eerste dertien woningen die gereedkwamen in het kader van het restauratieproject BernoulliPLUS. Het project betrof de voorgenomen restauratie van alle honderd tien woningen van architect J.A. Boer rond het plein en langs de Korreweg, gebouwd in de periode 1925-1930⁵. Het plan was in 1998 geïnitieerd door een groep bewoners die zich met ondersteuning van de Stichting Buurt Opbouwwerk Korreweg met dit doel had verenigd in een werkgroep⁶. Voorwaarden voor financiële ondersteuning door de Gemeente waren collectieve realisatie, voldoen aan bouwkundige minimumeisen en dat het onderhoud op termijn gegarandeerd zou worden. Op 8 december 1999 gaf wethouder Henk Pijlman het officiële startsein, waarbij hij het eerste exemplaar van de *Bernoulli-bode*, het periodiek waarmee eigenaren en bewoners op de hoogte zouden worden gehouden, overhandigde aan een van de eigenaren, mevrouw Melanie Geluk. De aanwezigen trotseerden de gure decemberwind met *Glühwein* en oliebollen. Pijlman besloot met de verwachting dat de restauratie eind 2001 voltooid zou kunnen zijn(!).

3. Van der Hoeve en Bastmeijer 1998, 32; Bastmeijer e.a. 1999, 28-29.

4. Raangs en Van Haaften 2004, 54-55.

5. Overbeek en Van der Heide 2006, 23-39.

6. Raangs en Van Haaften 2002, 58-59.

Begin 2000 is begonnen met bouwhistorisch onderzoek en zijn door architectuurstudio SKETS opnamen van de bouwkundige staat van de panden gemaakt. Gedurende de eerste jaren van het project bleek dat op meerdere fronten onvermoed grote problemen moesten worden overwonnen. Kort samengevat komen deze op het volgende neer. Om te beginnen bleek de bouwkundige staat van de meeste panden over het algemeen veel slechter te zijn, dan door eigenaren en deskundigen vooraf was ingeschat. Een direct gevolg daarvan was dat de kosten van het project voor eigenaren en Gemeente bij veel panden verdubbelden ten opzichte van eerder uitgesproken verwachtingen. Dit had op zijn beurt weer grote gevolgen voor de bereidheid van eigenaren om deel te nemen, hetgeen bij velen leidde tot twijfel over meedoen en uitstel van een besluit daarover. En dat had op zijn beurt weer grote consequenties voor de bereidheid van de aannemer zich aan de afgesproken prijs te houden. Hem was immers een project van min of meer aaneengesloten panden voorgespiegeld. Onafhankelijk daarvan bleek de prijs van nieuwe stalen kozijnen ten opzichte van enkele jaren daarvoor verdrievoudigd te zijn. Ook was het voor de stuurgroep onmogelijk om aan alle individuele wensen van eigenaren tegemoet te komen en buitengewoon lastig om alle stappen telkens goed met alle eigenaren te communiceren, omdat deze allemaal in een verschillende fase van het project verkeerden. Een en ander leidde tot grote vertragingen in de planning en tot het besluit van de stuurgroep eind 2002 om vooralsnog alleen de woningen rond het plein te restaureren, omdat de deelnamebereidheid van de eigenaren daar het grootst was. Ongeveer tweederde deel van de eigenaren op het plein zei mee te willen doen. De gezamenlijke verwachting in de stuurgroep was, dat als het blok met de eerste dertien woningen daadwerkelijk gerestaureerd zou zijn, dit een positief effect zou hebben op de deelnamebereidheid van de hierover nog twijfelende eigenaren. Hoewel het resultaat er prachtig uitziet, bleek dit opnieuw (te) optimistisch gedacht. Ook het vervolgens terugbrengen van de voorwaarden van de Gemeente, door deelname aan het project ook mogelijk te maken bij restauratie van alleen de voorgevel en in tweede instantie door de verplichte deelname aan het onderhoudsfonds te laten vallen, voorkwam niet dat de helft van de eigenaren op het plein uiteindelijk van deelname afzag. En daarmee kwam het eind van het project in 2005 in zicht, zonder de restauratie van beide kopblokken en de Plus, het afzonderlijke bouwblok langs de Korreweg, ja zelfs met maar een half gerestaureerd plein (afb. 9).

Afb. 9. Bernoulliplein zuidzijde tijdens de restauratie.

Foto: Paul de Groot, Groningen

Afb. 10. Bernoulliplein 18, constructief herstel.

Foto: Paul de Groot, Groningen.

Achteraf moet worden geconcludeerd dat het collectief restaureren van een groot aantal panden met verschillende eigenaren buitengewoon lastig en complex is. Dit, ondanks het feit dat de gemeente bereid was er een veelvoud aan financiële middelen ten opzichte van andere projecten in te steken, in de vorm van extra subsidie en het betalen van de proceskosten.

Eenmaal aan snee, bleek óók het merendeel van de woningen aan de zuidkant van het plein in veel slechtere bouwkundige staat te verkeren dan kon worden vermoed. In het bijzonder het hoekpand met de winkel, Bernoulliplein 18, was er zeer slecht aan toe. De vraag was eigenlijk niet meer of het zou instorten, maar slechts wanneer. Bij het controleren van de in het metselwerk opgenomen stalen liggers, bleken deze niet in staat het gewicht van de zich daarboven bevindende gevel en etages te dragen omdat de krachten onvoldoende konden worden afgevoerd. Bovendien waren de stalen balken zelf dusdanig aangetast door roest, dat hun oorspronkelijke draagvermogen sterk was gereduceerd. Om de liggers toch hun functie te kunnen laten blijven verrichten, is een hulpconstructie aangebracht en zijn ze zorgvuldig geconserveerd (afb. 10). Hiervoor moesten grote delen van het metselwerk worden verwijderd en opnieuw aangebracht. Met grote zorg zijn hiervoor stenen geselecteerd en is het voegwerk op kleur gebracht, om te voorkomen dat het metselwerk in de gevel een lappendeken zou worden. Een vergelijkbaar probleem met een ernstig verzwakte stalen balk had zich al eerder in de achtergevel van nummer 7 gemanifesteerd.

Ten aanzien van de oorspronkelijke kleurgeving van de bouwblokken aan de zuidzijde van het plein, had het kleuronderzoek door M. van Zanten geen duidelijke conclusies opgeleverd, dit in tegenstelling tot het bij de oostzijde eenduidig aangetroffen blauw op de kozijnen en geel op ramen en deuren. Met behulp van een hoogwerker zijn daarom tot dat moment moeilijk bereikbare plaatsen nader op hun oorspronkelijke kleurgeving onderzocht, in de verwachting dat het onderhoudsschilderwerk op moeilijk toegankelijke plaatsen in het verleden ook minder zorgvuldig zal zijn uitgevoerd en de kans op het vinden van sporen van oudere lagen daar dus het grootst is. Het nadere onderzoek heeft plaatsgevonden op de stalen ramen en houten onderdelen van de dakopbouwen van de verdieping. Uit incidenteel aangetroffen verfsporen groeide het vermoeden dat er een eerste periode met geel geschilderd houtwerk moet hebben bestaan. Dit werd bevestigd doordat dezelfde kleursporen onder meer werden aangetroffen bij Bernoulliplein 19, op het kozijn onder de deurbelknop. Op de stalen ramen van de dakopbouwen werd een oxiderode verflaag aangetroffen. Bij het onderzoek is gebleken dat de oxiderode laag op de ramen aanvankelijk is aangebracht met anilineverf. Deze verf werd in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw vooral toegepast in interieurs. De verf lijkt enigszins op een olieachtige dekkende beits, maar is voor buiten afwerkingen eigenlijk niet geschikt. De grondstof voor de verf is steenkoolteer, een bijproduct van de kolengasindustrie. Anilineverflagen kunnen in later aangebrachte conventionele, oliehoudende verflagen oplossen, dan wel deze lagen afstoten⁷. Het eerste lijkt het geval te zijn geweest aan de zuidzijde van het plein, waar bij het later overschilderen van het houtwerk de gele kleur groten-deels bleek te zijn opgelost in de nieuwe olielaag. Een voorbeeld van het afstoten is onder meer nog goed te zien bij Korreweg 55-65, waar de oorspronkelijke anilinelaaag nog onder de deels afgestoten latere verflagen aanwezig en zichtbaar is.

7. Stad 1945; Finlay 2003, 28.

5. Bloemstraat 38 (BBP)

Op de hoek van de Bloemstraat met de Bloemsingel staat een markant gebouw. Het oudste deel daarvan dateert uit 1902 en is gebouwd als *Electrisch Centraal Station*. Dit gebeurde in opdracht van de gemeente Groningen, naar ontwerp van de directeur gemeentewerken J.A. Mulock Houwer, in samenwerking met N.J. Singels, adviseur van de gemeente en de AEG in Berlijn, die een basisplan voor het gebouw leverde. Het betreft de eerste gemeentelijke elektriciteitscentrale, die in de volksmond al gauw de Lichtfabriek werd genoemd. De inmiddels verdwenen fabrieksonderdelen, de stoommachines, pijpleidingen, ketels en condensatie-inrichtingen zijn indertijd geleverd door Stork in Hengelo.

Het rechthoekige fabrieksgebouw is opgetrokken uit rood-bruine baksteen met gele speklagen en ontlastingsbogen van helderrode steen en een fries van siermetselwerk. Het had in oorsprong het silhouet van een Palladiaanse villa. Iconografisch is dit interessant, omdat nadrukkelijk niet gekozen is voor de uitstraling van een fabrieksgebouw, maar voor een vorm die aansluiting zocht bij de 'entourage' van de gebruiker. De eerste afnemers waren immers de beter gesitueerden, die 'buiten' woonden aan de Hereweg, een singel of in het villapark.

Afb. 11. Bloemstraat 38, historische foto van de ingang van de Gemeentelijke Lichtfabrieken, augustus 1916.
Foto: P.B. Kramer, collectie RHC Groninger Archieven.

De 'renaissancevilla' is ten onder gegaan aan haar eigen succes, want tussen 1911 en 1930 is zij aan vrijwel alle zijden met bouwvolumes uitgebreid, waardoor (de heldere opzet van) het oorspronkelijke gebouw geheel aan het zicht is onttrokken. Aan de noordzijde werden een ketelhuis, bijna net zo groot als het oorspronkelijke gebouw, en een enorme schoorsteen op de noordoosthoek toegevoegd. Aan de zuidzijde was nog ruimte voor een forse driehoekige vleugel, waar in 1911 (toen de zuidwesthoek van het gebouw), ook nog een toren met een wijzerplaat en elektrisch(!) aangedreven wijzers, tegenaan werd gebouwd (afb. 11). En tot slot is het gehele complex aan de westzijde, waar dat qua ruimte nog mogelijk was, uitgebreid in de vorm van een verlenging van de bestaande volumes,

met een tweede torenachtige hoekafsluiting en een tweede schoorsteen op de noordwesthoek.

Het gegroeide conglomeraat is cultuurhistorisch waardevol vanwege zijn oorspronkelijke functie en de stormachtige ontwikkeling daarvan in de eerste decennia van de 20e eeuw. Wat overbleef is overigens slechts de gebouwde huls, want van het machinepark is niets bewaard gebleven en zelfs de schoorstenen zijn afgebroken. De uitbreidingen waren functioneel van aard, ze onderscheiden zich niet door grote architectonische kwaliteit en ogen ambachtelijk van opzet. In dat laatste zouden we ons wel eens kunnen vergissen, want volgens Jan Vredenburg, die gepromoveerd is op de architectuur van elektriciteitsbedrijven in Nederland, bevat het gebouw inwendig een betonconstructie van het systeem Hennebique en zou dit een van de vroegste toepassingen van dit gewapende betonsysteem in Nederland zijn⁸. In 1933 werd de productie van elektriciteit overgenomen door de centrale in Helpman. De oude centrale kreeg toen een bestemming als werkplaats, opslag- en kantoorruimte. Ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum, werd in 1952 aan de voorgevel een plaquette van geglazuurd terracotta onthuld, voorstellende 'elektriciteit'. Sinds enkele jaren is het gebouw in gebruik als theater De Machinefabriek met als hoofdbespelers het Noord Nederlands Toneel.

Afb. 12 Bloemstraat 38, na kleurherstel. Foto: Berend Raangs.

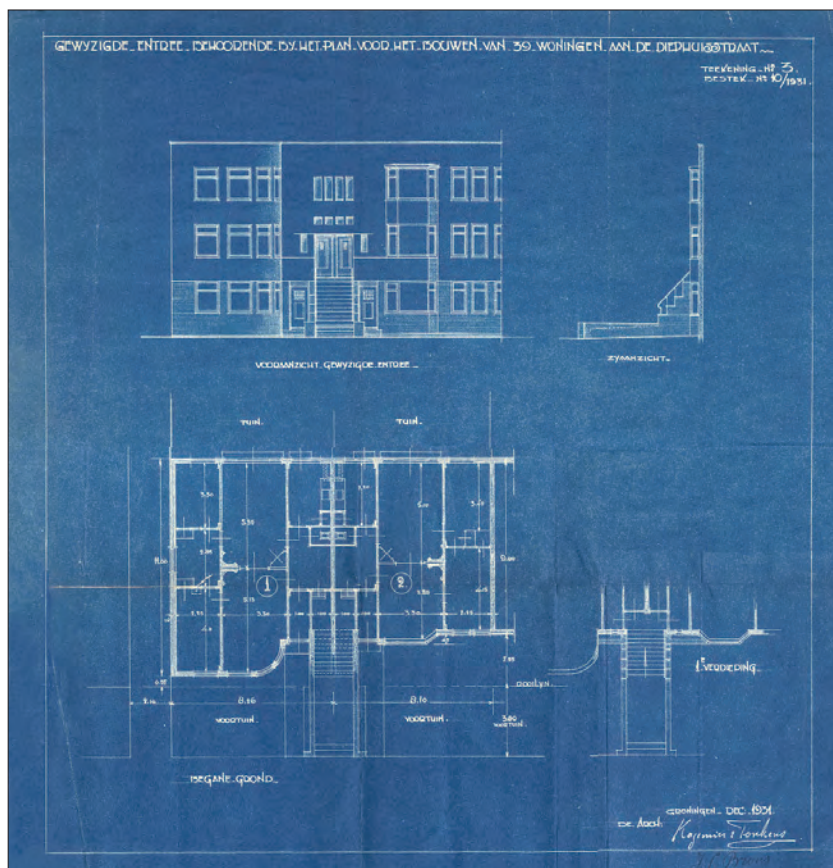
Door jarenlange verwaarlozing had het achterstallig onderhoud aan het gebouw zich opgestapeld. Voorafgaande aan de geplande schilderbeurt was het nodig plaatselijk herstel aan houtwerk van onder meer ramen, deuren en kozijnen uit te voeren. Vervolgens is het houtwerk geschilderd in de oorspronkelijke kleuren, zoals die bij kleurhistorisch onderzoek zijn vastgesteld⁹. Hierdoor is de eenheid in het gebouw teruggebracht en de relatie met de karakteristieke metselwerkbanden in gele steen hersteld (afb. 12).

6. Diephuisstraat 20-44 (BBP)

Het bouwblok Diephuisstraat 20-44 is in 1931 gebouwd naar ontwerp van de architecten Kazemier & Tonkens in een sobere variant van de Amsterdamse Schoolstijl. De vrij open, iets terugliggende portieken met ingangen voor de vier

8. Vredenburg 2003, 68-69.

9. Muller 2005.

Afb. 13. Diephuisstraat, ontwerptekening architecten Kazemier & Tonkens, december 1931.
Tekening: collectie Dienst RO/EZ.

bovenwoningen, hebben een buiten het gebouw uitstekende monumentale brede hoge trap met een bordes (afb. 13).

Het wooncomplex, in aanleg bestaande uit 39 woningen, is in het bezit van meerdere Verenigingen van Eigenaren (VvE's). De leden van een dergelijke vereniging zijn samen eigenaar van zowel de appartementen als van de gemeenschappelijke onderdelen, zoals het dak en de portiekopgang. Geen van de leden van een dergelijke vereniging, waar je als appartementsrechthouder automatisch lid van bent, voelt zich over het algemeen erg verantwoordelijk voor de gemeenschappelijke delen. Met als gevolg dat deze meestal niet of slecht worden onderhouden. Vroeg of laat wrekt zich dat en afhankelijk van de mate van achterstaligheid, kost herstel dan gauw relatief grote bedragen.

In dit geval betroffen de werkzaamheden het herstel van de zes benedenborden met gemetselde trap en de keermuurtjes. Door constructiefouten waren deze allemaal verzakt, als gevolg waarvan een groot deel van de keermuurtjes moest worden gesloopt en vervangen door nieuw metselwerk (afb. 14). Als bestratingmateriaal waren oorspronkelijk trottoirtegels gebruikt met ingestrooide basaltkorrels (basaltine). Deze tegels zijn niet meer in de handel. Gelukkig bevonden zich in de opslag van de gemeente voldoende exemplaren om het kapotte materiaal aan te vullen. Voor het herstel dat overigens meerdere werkzaamheden omvatte, is door de VvE's gezamenlijk een coöperatie ten behoeve van de renova-

Afb. 14. Diephuisstraat 28-30, herstelde trapopgang. Foto: Berend Raangs.

tie opgericht. De Gemeente heeft voor het herstel van de zes trapopgangen aan dit collectief een bescheiden subsidie 'beter verbeteren' beschikbaar gesteld. Het zijn de kleine dingen die het doen.

7. Herestraat 69/71 (RM)

De panden Herestraat 69/71 op de hoek met de Kleine Pelsterstraat, waar jarenlang de bekende kantorboekhandel Lorjé was gevestigd, zijn van oorsprong waarschijnlijk middeleeuws. De huidige voorgevels hebben een vroeg-19e-eeuwse uitmonstering, maar bevatten ook oudere delen. Het hoekpand, nummer 71, kreeg in 1914 over de voor- en vrijwel gehele zijgevel een nieuwe winkelpui met de entree in het midden, naar ontwerp van de Groninger architect G. Nijhuis. De pui heeft met zijn hardstenen basement, imitatie natuursteen omlijstingen met geometrische figuren en sierlijk gebogen houten roeden, kenmerken van de art-nouveaustijl en is karakteristiek voor de vroeg 20e-eeuwse periode. Het buurpand nummer 69 kreeg in 1924 een nieuwe winkelpui die qua stijl en opzet zorgvuldig is aangepast aan die van het hoekpand waarmee het een eenheid vormt. In de loop der tijd zijn de puien enkele malen aan veranderende wensen met betrekking tot de indeling aangepast. Deze wijzigingen hebben echter altijd in de geest van het ontwerp plaatsgevonden, waardoor de winkelpuien tot op de dag van vandaag een grote gaaf ogende eenheid vormen (afb. 15).

Afb. 15. Herestraat 69/71, winkelpui na herstel. Foto: Taco Tel.

Inmiddels zijn beide winkels samengevoegd. Een nieuw te maken ingang vormde dientengevolge de aanleiding voor verbouw- en onderhoudswerkzaamheden aan de pui. Uit onderzoek bleek dat de originele delen van de pui zijn gemaakt van teakhout. Bij de eerder genoemde aanvullingen, wijzigingen en herstellingen is dikwijls gebruik gemaakt van andere houtsoorten.

De nieuwe ingangspui alsmede de nu uitgevoerde herstelwerkzaamheden aan beschadigde of verdwenen onderdelen zijn opnieuw uitgevoerd in teakhout. Daarbij is in het bijzonder aandacht besteed aan de dichtgezette ventilatieopeningen in de onderregels. Het teakhout is schoongemaakt en voorzien van een blanke grondlaag. Daaroverheen is jachtlak aangebracht waaraan enig kleurpigment van paarse dodekop is toegevoegd.

Onduidelijkheid bestond over het materiaal waaruit de op natuursteen lijkende omlijstingen van de ramen waren samengesteld. Aanvankelijk werd door deskundigen verondersteld dat het Beiers graniet betrof. Later bleek het toch om een zeer getrouwe imitatie hiervan in de vorm van kunststeen te gaan. Na de verwijdering van een bij latere herstellingen aangebrachte 'Putz-laag' konden scheuren en beschadigingen aan de kunststeen worden gerepareerd en is het oppervlak weer met een restauratiemortel hersteld. Tot slot is het hardstenen basement, in overeenstemming met de oorspronkelijke situatie, weer zwart geschilderd.

8. Hereweg 2, tuinkoepel (RM)

Hereweg 2 betreft een tuinkoepel met later aangebouwd herenhuis. De koepel staat geheel door bestrating omgeven aan de voet van het spoorviaduct en heeft inmiddels geen enkele relatie meer met een tuin. Het is een van de zes nog overgebleven zogenoemde tuin- of theekoepels in de stad¹⁰. Het achtkantige gebouwtje dateert uit 1774 of iets later en is met drie zijden door de rooilijn gesitueerd, waardoor men vroeger vanuit de koepel behalve in de tuin, ook op en langs de Hereweg kon kijken. Het herenhuis dateert uit 1866.

Na de aanleg van de spoorlijn en het viaduct in 1868 en de verbreding ervan in 1926 kwam het markante gebouwtje steeds minder tot zijn recht. Dit werd nog versterkt door het minder steil maken van de op- en afritten van het viaduct in dat laatste jaar, waardoor het maaiveld ter plaatse bijna een halve meter hoger kwam te liggen en de koepel als het ware in de grond zakte (afb. 16). Na een reeks particuliere eigenaren, waarvan sommigen in Oost-Indië fortuin hadden gemaakt, kwam het gebouwtje in 1927 in handen van een steenhouwer, die er grafzerken in tentoonstelde. Vanaf 1960 was de voormalige tuinkoepel onder meer toonkamer voor huishoudelijke apparaten. De oorspronkelijke dakbedekking is na de oorlog vervangen door *dakshingles* en de afgelopen decennia stond de koepel er verwaarloosd bij. Als hij in 1970 niet van rijkswege was beschermd, zou het bijzondere bouwwerkje vermoedelijk al lang als 'sta in de weg' zijn afgebroken. In 2002 is de koepel met het aangrenzende pand gekocht door een particulier, die van plan was een en ander te herstellen.

Hoewel de koepel in de loop der tijd in het bijzonder aan de vensters een aantal aanpassingen heeft ondergaan, kwamen bij de ontmanteling ten behoeve van de restauratie ook delen van de oorspronkelijke en latere cultuurhistorisch waardevolle afwerkingen te voorschijn. Zo bleek boven het vlakke plafond nog

10. Bastmeijer e.a. 2001, 32-34; Wierds 2003, 88-90.

Afb. 17. Hereweg 2, tuinkoepel interieur, plafond tijdens de restauratie. Foto: Lut Gielen, Groningen.

Afb. 16. Hereweg 2, tuinkoepel aan de voet van het Herewegviaduct met daarachter het in 1866 gebouwde herenhuis, circa 1925. Foto: collectie RHC Groninger Archieven.

een koepelvormig stucplafond aanwezig. Ook werd op de oostelijke buitenzijde aan weerszijden van de ingang een decoratieve beschildering aangetroffen die bij toeval bewaard is gebleven omdat er in een latere periode een muur voor is geplaatst. Tevens bleek het gebouwtje nog een kelder te bezitten, waar men sinds de ophoging van de oprit van het viaduct het zicht op kwijt was geraakt.

De herstelwerkzaamheden betroffen primair het zorgvuldig conserveren en herstellen van waardevolle afwerkingslagen door decorateurfijnschilder Lut Gielen c.s. Het uit acht segmenten bestaande, zich als gevolg van lekkages in matige staat bevindende koepelvormige stucplafond is gereinigd en hersteld (afb. 17). De (oorspronkelijke) afwerking daarvan, bestaande uit twee verschillende tinten wit, gehooagd met goud om het reliëf in het stucwerk te versterken, is evenals de nog aanwezige stucornamenten op de wanden gerestaureerd, met uitzondering van het door de eigenaar niet gewenste hogen in goud. De geschilderde imitatiedecoratie aan de buitenzijde van de koepel is eveneens schoongemaakt, bijgewerkt en geconserveerd.

De stucornamenten op het plafond en boven de deur aan de binnenzijde van de koepel lijken niet in dezelfde periode te zijn aangebracht. Dat geldt zeker óók voor het stucornament boven de deur aan de buitenzijde, evenals de daarmee samenhangende wandbeschildering. Naar het zich laat aanzien, zou op stilistische gronden het stucwerk boven de deur aan de binnenzijde van de koepel nog uit de bouwtijd kunnen dateren, moet het stucgewelf in de koepel vermoedelijk rond 1790 zijn ontstaan en zijn de stucdecoratie en de beschildering aan de buitenzijde van de koepel pas in de tweede helft van de 19e eeuw aangebracht, na de aanbouw van het herenhuis.

9. Hoge der A 17 (RM)

Hoge der A 17 is een bijzonder diep, vrijstaand pand in de monumentale oostelijke gevelwand langs de A. Het voorhuis is het oudste deel van het pand en moet al in de 13e of 14e eeuw zijn gebouwd. De kelder heeft vier karakteristieke koepelgewelven en muren van één meter dik. In de daaropvolgende eeuwen is het pand in twee fasen naar achteren uitgebreid. In 1765 heeft een grote verbou-

wing plaatsgevonden, waarbij onder meer een lange doorgaande gang van voor- tot achtergevel is gemaakt en een rococotrap is geplaatst, met als gevolg dat de indeling van het gebouw fors is gewijzigd. De zandstenen stoep voor de voorgevel dateert ook uit deze bouwfase. In het laatste kwart van de 19e eeuw kreeg de voorgevel zijn huidige uitmonstering in neorenaissancestijl met pleisterwerk in de vorm van verschillende soorten natuursteen. Een laatste zeer ingrijpende verbouwing had in 1956 plaats. Daarbij is de indeling van het eerste en tweede achterhuis zowel op de begane grond als op de verdieping drastisch gewijzigd en is de gang in deze bouwdelen weer opgeruimd. Tevens zijn toen in veel houten kozijnen in die ruimten stalen ramen geplaatst. Ondanks deze ingrijpende verbouwingen is het casco van het pand van grote bouwhistorische waarde¹¹.

De komst van een nieuwe eigenaar vormde zoals zo vaak de aanleiding voor het meest recente herstel- en bouwplan. Eind 2003 werd een aanvraag ingediend die geen onoverkomelijke problemen oproep, omdat aan het cultuurhistorisch waardevolle casco geen grote wijzigingen zouden plaatsvinden. Aan de uitdrukkelijke wens van de nieuwe eigenaren om de sfeer in het pand te verhogen door historiserende oplossingen te kiezen met behulp van uit België afkomstige antieke bouwmaterialen, kon bovendien op diverse plaatsen waar geen cultuurhistorische waarden in het geding waren gevolg worden gegeven. Wel werd bouwhistorisch onderzoek noodzakelijk geacht voorafgaande aan en ter begeleiding van de uit te voeren werkzaamheden.

Aan monumenten moet minimaal eens per vijftig jaar grootschalige onderhoud worden uitgevoerd om ze in stand te kunnen houden. Dergelijke werkzaamheden omvatten in de praktijk altijd het herstel van daken, goten, gevels, ramen en deuren, en in het interieur aanpassingen aan de eisen van de tijd. Deze werkzaamheden zijn hier nu ook uitgevoerd. Daarnaast hebben in het interieur in dit geval onder meer herstelwerkzaamheden plaatsgevonden aan wanden vloeren en plafonds met betrekking tot deuren, bespanningen, stucwerk en de marmeren vloer in de gang, etcetera.

Afb. 18. Hoge der A 17, middeleeuwse kelder in het voorhuis tijdens herstelwerkzaamheden, met de recent toegevoegde zuilen. Foto: Marcel Verkerk.

11. Zie ook 'Jaarverslag bouwhistorie in 2005', elders in dit jaarboek.

In de middeleeuwse kelder zijn recente indelingsmuurtjes voor zover mogelijk verwijderd en heeft terughoudend herstel van gordelbogen, gewelfelden en kaarsnissen plaatsgevonden (afb. 18). Op eigen initiatief van de eigenaren zijn de ondersteunende constructies in de kelder voorzien van een curieuze ombouw in de vorm van zuilen.

Een complexere restauratieopgave was het bouwkundig herstel van de deels nog laatmiddeleeuwse onbeschoten eikenhouten kapconstructie met aangesmeerde Oudhollandse dakpannen, zonder het hele pannendak er eerst af te halen. De werkzaamheden zijn zeer conserverend uitgevoerd.

Een ingrijpendere wijziging betrof de wens van de eigenaren om in het achterhuis de stalen ramen in de 19e-eeuwse houten kozijnen door houten exemplaren te vervangen. Hierbij is qua indeling en detaillering getracht zo goed mogelijk aansluiting te vinden bij de 19e-eeuwse karakteristiek.

De wens van de eigenaren om ook in de voorgevel historiserende roeden verdelingen in de ramen aan te brengen, kon niet worden gehonoreerd. De voorgevel met sierpleisterwerk in blokmotief en gestuukte lijsten die het beeld van een gevel in natuursteen oproepen, heeft in zijn geheel een laat-19e-eeuws uiterlijk. De voorgestelde 18e-eeuwse raamroeden vormen daarin een anachronisme. Wel is geprobeerd de karakteristiek van de imitatie natuursteengevel te versterken door met kleur materiaal uit te drukken. De gevel bestaat in dat opzicht uit twee delen. Ter hoogte van het souterrain en de bel-etage zijn de blokken rondom voorzien van profielen en is het oppervlak als rustica behandeld. Op de daarboven gelegen verdiepingen bestaat het stucwerk uit blokken en lijsten met een glad oppervlak. Ter versiering zijn boven de vensters van de verdieping gestuukte frontons op consoles aangebracht, met in de frontons schelpvormige ornamenten. Bij kleuronderzoek

Afb. 19. Hoge der A 17, voorgevel na kleurherstel.
Foto: Taco Tel.

werden op de onderste helft van de gevel oudere afwerkingslagen in grijs aangetroffen, waaruit kan worden opgemaakt dat de robuust vormgegeven onderbouw hardsteen moet suggereren en architectonisch als een soort sokkel is bedoeld voor het zich daarboven bevindende muurwerk. Net om de hoek in de 'drup' met het buurpand is de oorspronkelijke afwerking van het bovenste deel van de voorgevel goed te zien achter het gaas waarmee de ruimte tussen beide panden is dichtgezet, omdat de schilder daar niet bij kon. Hier is nog steeds zichtbaar dat het stucwerk oorspronkelijk met een zandkleurige mortel is afgewerkt om zandsteen te suggereren. Die bewerking is, eenmaal overgeschilderd, niet meer terug te halen. De uniforme witte verflaag die tot voor de restauratie de gehele gevel tot en met de gootlijst bedekte, ontkent het beeld dat de architect heeft willen oproepen en heeft in relatie tot de gevel dan ook geen cultuurhistorische waarde. Omdat de gevel toch geschilderd moest worden, is besloten om met behulp van kleur, de laat-19e-eeuwse architectonische karakteristiek te benaderen (afb. 19).

Afb. 20. Hoge der A 17, voorkamer, resultaat kleuronderzoek op perklijst stucplafond.
Foto: Office for Architectural Paint Research & Conservation, Amsterdam.

Tot slot noemen we nog de merkwaardige interieurafwerking van de voorkamer op de bel-etage. De monumentaal ogende rondom aanwezige wandafwerking bestaat uit een raamwerk van achttien houten pilasters met basementen en kapitelen die een kroonlijst dragen en een linnenbespanning in de velden. Het houtwerk blijkt een samenvoegsel te zijn van elementen uit de drie daaraan voorgaande eeuwen, zoals in het bouwhistorisch jaarverslag wordt toegelicht. De wandafwerking is in zijn huidige vorm niet eerder dan op het eind van de 19e eeuw, gelijktijdig met het plafond en de vernieuwing van de voorgevel, of zelfs pas in 1920, in deze kamer aangebracht toen zich een bank in het pand vestigde. De bespanning en enkele ontbrekende elementen zijn er toen aan toegevoegd. Uit kleurhistorisch onderzoek is gebleken dat de bespanningen, de in houtimitatie beschilderde betimmeringen en het beschilderde plafond door vuil-, roet- en rookaanslag, alsmede door latere vernis- en verflagen erg grijs zijn geworden. Het stucplafond was oorspronkelijk zelfs vrij bont gekleurd, met roze-rood op de eierlijst en als fondkleur, lichtgroen op het vlechtwerk en de florale bladmotieven en lichtgrijs op de geprofileerde en vlakke profielen (afb. 20). In het kader van de restauratie is alleen een nieuwe bespanning over de gehavende en verschoten, maar grotendeels nog aanwezige 'originale' bespanning aangebracht. Tevens

heeft de aanwezige niet cultuurhistorisch waardevolle gemetselde schouw plaatsgemaakt voor een replica van een antiek exemplaar. De kamer staat eigenlijk symbool voor hoe er met het gebouw is omgegaan.

10. Noorddijkerweg 22 (RM)

Ten oosten van de wijk Lewenborg staat aan de Noorddijkerweg een kop-halsrompboerderij genaamd Lindenhoeve. De boerderij ligt iets verhoogd op een deels omgrachte boerenplaats. De hoofdschuur dateert in zijn huidige opzet waarschijnlijk uit 1810, zoals een herplaatste jaartalsteen in de achtergevel aangeeft. Het voorhuis kan iets ouder zijn. Op de kadastrale minuut van rond 1830 komen de contouren van de boerderij geheel overeen met de huidige situatie, met uitzondering van de later aangebouwde schuren naast en achter de boerderij. In 1954 is de paardenstal achter in de schuur verbouwd tot dubbele koestal met een betonvloer erboven. Daarbij is ook de achtergevel geheel herbouwd. In 1976 is het woongedeelte voornamelijk in de hals gemoderniseerd, waarbij onder meer de zijgevels van de hals met moderne vensters nieuw zijn opgetrokken. Toen is ook het bakhuisje gesloopt en zijn de dakpannen op het voorhuis vernieuwd. Goedbedoelde ‘verbeteringen’, die achteraf te betreuren zijn.

Afb. 22. Noorddijkerweg 22, de vernieuwing van het rietendak van hoofd- en bijschuur, 2005. Foto: Marcel Verkerk.

Afb. 21. Noorddijkerweg 22, gaten in het dak aan de noordzijde van de schuur, 2004. Foto: Marcel Verkerk.

Eind jaren negentig van de vorige eeuw verslechterde de boerderij door leegstand en verwaarlozing zienderogen. Vooral de rietbedekking op de bijschuur en de noordzijde van hoofdschuur werd zo slecht dat er gaten in het dak vielen waardoor de houten gebintconstructie dreigde te worden aangetast (afb. 21). Om verder verval van de inmiddels te koop staande boerderij te voorkomen is de eigenaar er in 2004 door de Gemeente op aangesproken. Omdat dit niet tot resultaat leidde, volgde in 2005 een aanschrijving op grond van de Woningwet, waarbij de eigenaar op straffe van het verbeuren van een dwangsom van € 75.000,- een aantal opgelegde werkzaamheden vóór 5 september van dat jaar uitgevoerd moest hebben. Een dergelijke aanschrijving wordt ingeschreven in het kadaster en gaat bij verkoop over op de nieuwe eigenaar en heeft daarmee een drukkend effect op de waarde van het onroerend goed. Als gevolg van de aanschrijving zag de eigenaar zich genoodzaakt de verkoopprijs fors te laten zakken, waarna geïnteresseerden zich meldden. De nieuwe eigenaar heeft de opgelegde herstelwerk-

zaamheden aan het casco uitgevoerd en de boerderij vervolgens opnieuw te koop gezet (afb. 22). We houden u op de hoogte van het vervolg.

De kwestie laat zien hoe de overheid kan optreden tegen het al dan niet moedwillig verwaarlozen van een beschermd monument. Omdat de Monumentenwet onvoldoende handvat biedt, moet de Woningwet erbij worden gehaald. Voorwaarde voor succes is dat er ambtelijk en politiek bereidheid moet zijn om even door te pakken.

Afb. 23. Oude Ebbingestraat 52, beschadiging natuursteen na aanrijding.
Foto: Veenstra Natuursteen BV, Uithuizermeeden.

Afb. 24. Oude Ebbingestraat 52, verwijderde natuurstenen kolom tijdens herstel. Foto: Taco Tel.

11. Oude Ebbingestraat 52 (RM)

De voorgevel van het pand Oude Ebbingestraat 52 betreft een vroeg 17e-eeuwse trapgevel in renaissancestijl met op de begane grond een winkelpui uit 1912 naar ontwerp van A.Th. van Elmp¹². De houten pui wordt geflankeerd door twee pilasters voorzien van sierlijk beeldhouwwerk.

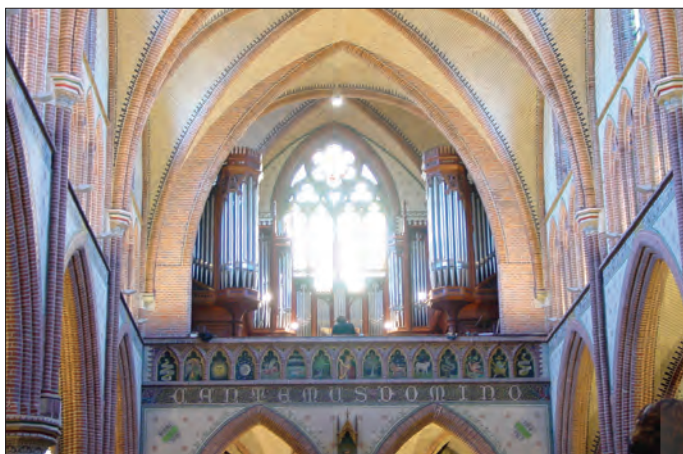
Als gevolg van een aanrijding door een vrachtauto is de kolom onder de linkerhoek van het pand gedeeltelijk van zijn hardstenen sokkel en schamppaal geschoven en daarbij ernstig beschadigd (afb. 23). Omdat aanvankelijk onduidelijk was welke constructieve rol de kolom in de draagstructuur van het pand vervult, is hiernaar onmiddellijk onderzoek ingesteld. Daaruit bleek dat achter de kolom een stalen profiel aanwezig is, dat het gewicht van de erboven gelegen verdiepingen naar de fundering afvoert (afb. 24). De kolom van de natuursteensoort Euville moest worden gedemonteerd om hem te kunnen herstellen en opnieuw te doken. Dit laatste was nodig omdat de doken door de kracht van de aanrijding geheel krom waren gedrukt. De beschadigde blokken Euville zijn ingekort en vervangen door met zorg op kleur geselecteerde nieuwe blokken. De beschadigingen aan de hardstenen sokkel zijn uitgehakt en aangezuiverd. Vervolgens zijn

12. Muller 1996.

de verschillende onderdelen onderling op lood geplaatst en met behulp van nieuwe roestvaststalen doken met elkaar verbonden. De verzekering dekt de schade.

12. Radesingel 2, orgel St.-Jozefkerk (RM)

Nadat de andere twee rooms-katholieke kerken in Groningen, de O.-L.-Vrouwekerk en de Sint-Martinuskerk, in de laatste jaren van de 19e eeuw een nieuw orgel hadden gekregen, kon de Sint-Jozefkerk niet achterblijven. Opdracht hiervoor kreeg de Utrechtse orgelbouwer Michael Maarschalkerweerd (1838-1915), die ook het orgel in de Martinuskerk gebouwd had¹³. Maarschalkerweerd had een voorkeur voor moderne technische oplossingen. Zo maakte hij onder meer gebruik van de pneumatische membraanlade. Dit hield in dat de overbrenging van de toets naar de klep in de windlade niet meer mechanisch werd uitgevoerd, zoals in de daaraan voorafgaande honderden jaren gebruikelijk was in de orgelbouw, maar pneumatisch, met behulp van luchtdruk. Nieuw in ons land was bovendien dat hij de windvoorziening door een elektromotor liet verzorgen. Nog niet zoals bij de huidige orgels, met centrifugale ventilatoren, maar door de elektromotor de balgen te laten bewegen. Op deze wijze imiteerde de elektrische aandrijving het werk van de orgeltrappers. Het voordeel hiervan was, dat bij een elektrische storing het orgel niet stil hoefde te vallen, omdat dan alsnog op menskracht kon worden overgegaan.

Afb. 25. Radesingel 2, orgel Sint-Jozefkerk met hersteld front. Foto: Ton van Eck, Groningen.

De uiterlijke vormgeving van het orgel, in neogotische stijl, was minder modern maar wel origineel. Maarschalkerweerd stelde het instrument namelijk op in twee kassen, die zich ter weerszijden van het grote spitsboogvenster in de op het zuiden gerichte ‘westgevel’ van de kerk bevonden. Beide kassen verbond hij door een schijnfront waarachter zich geen onderdelen van het instrument bevonden. Hierdoor leek het alsof het orgel de gehele ‘westwand’ van de kerk vulde. Door het terugleggen van het schijnfront ten opzichte van de grote vooruitspringende torens aan weerszijden, ontstond bovendien een orgelfront met veel reliëf en daardoor een imposante uitstraling (afb. 25). Op 23 oktober 1906 werd het orgel in gebruik genomen.

13. Van Eck e.a. 2005.

Kort na de Tweede Wereldoorlog heeft het orgel een forse onderhoud- en schoonmaakbeurt ondergaan, waarbij het kerkbestuur een aantal voorstellen van restaurateur Hubert Schreurs overigens niet honoreerde. Betreurd wordt desalniettemin dat in die tijd vulstemmen zijn gewijzigd en nieuwe zijn toegevoegd. Eind jaren zestig van de vorige eeuw blijkt het orgel als gevolg van vele kleine lekkages in toenemende mate last te hebben van windverlies. Als noodmaatregel is toen een extra motor geplaatst. Een door Schreurs voorgesteld en geoffereerd herstelplan werd echter niet uitgevoerd. En zo ging de bespeelbaarheid van het orgel in de loop der jaren steeds verder achteruit. Omdat aan het eind van de vorige eeuw de toren en het kerkgebouw zelf eerst hoognodig gerestaureerd moesten worden, schoven de plannen voor de restauratie van het inmiddels onbespeelbaar geworden orgel nog verder naar achter.

Na de voltooiing van de restauratie van het gebouw en het op 24 september 1999 opnieuw inwijden van de kerk door bisschop W. Eijk, kwam er weer aandacht voor het orgel¹⁴. In opdracht van het parochiebestuur heeft orgeladviseur Van Eck het restauratieplan voorbereid, waarna in 2002 aan Adema's kerkorgelbouw opdracht tot restauratie kon worden verleend. Ten behoeve van de uit te voeren werkzaamheden is het instrument gedemonteerd en zijn de meeste onderdelen afgevoerd naar de werkplaats in Hillegom. We noemen de belangrijkste werkzaamheden die zijn uitgevoerd.

Afb. 26. Radesingel 2, orgel Sint-Jozefkerk, vóór de restauratie; boven: de speeltafel, rechts: de vaak gerepareerde flexibele koker tussen de balg en de windlade.
Foto: Ton van Eck, Groningen.

Omvangrijk herstel heeft plaatsgevonden aan alle 'lekkende' onderdelen, door opnieuw verlijmen, van nieuw leer voorzien en het aanbrengen van nieuwe membranen en pakkingen. Daarnaast zijn er de nodige werkzaamheden verricht om de windvoorziening van het orgel te herstellen, onder meer door de plaatsing van een nieuwe windmachine in een geluiddempende kist tussen beide orgelkasten. Tevens zijn de windladen gerestaureerd en schoongemaakt. Het pijpwerk van het orgel verkeerde over het algemeen in redelijk goede staat en is voornamelijk alleen gereinigd. Wel is de oorspronkelijke dispositie van vóór 1942 hersteld, met gebruikmaking van onderdelen van Maarschalkerweerd of daarmee overeenkomend. Ook is de gecompliceerde pneumatische speeltafel geheel gereviseerd,

14. Raangs en Van Haaften 2000, 55-56.

waarbij alle kapotte onderdelen zijn hersteld of vervangen en ontbrekende onderdelen zorgvuldig zijn bijgemaakt (afb. 26).

Tot slot zijn de fraaie neogotische kasten van het orgel gerestaureerd en is het ontbrekende schijnfront tussen de beide kasten overeenkomstig de oorspronkelijke tekeningen weer teruggebracht. Het hang- en sluitwerk zijn gerepareerd en houtworm is bestreden. Op 11 september 2005 was het orgel weer speelbaar. De oplevering vond plaats op 18 november van dat jaar.

Afb. 27. Radesingel 7/7a, foto van de voorgevel rond 1930. Foto: onbekend.

Afb. 28. Radesingel 7/7a, voorgevel, na herstel van de erker. Foto: Taco Tel.

13. Radesingel 7/7a (BBP)

Dit pand betreft een herenhuis, gesitueerd in de gesloten zuidelijke gevelwand van de Radesingel, op de voormalige vestingterreinen ten zuiden van de binnenstad. Het gebouw is rond 1900 gebouwd in een voor die tijd karakteristieke bouwwijze met een rijk versierde en geornamenteerde gevel (afb. 27). Nadien is de architectuur van de gevel als gevolg van onderhoudswerkzaamheden ernstig verarmd. Zo zijn de bollen ter versiering van de tuitgevel verdwenen, is de stenen dakkapel op weinig elegante wijze vernieuwd, hebben de originele kruispannen plaats moeten maken voor ordinaire Hollandse, en zijn de vorstkam op de nok, de tegelta-bleaus onder de ramen, het balkon op de erker, etcetera in de loop der tijd allemaal verdwenen. Hoewel de gevel er op het eerste gezicht nog best aardig uitziet, toont het huidige beeld dus een enorme verschraling ten opzichte van wat ooit was.

Maar daar komt een kentering in. Verder verval van het gevelbeeld kon in 2005 in ieder geval worden gekeerd door bij de voorgenomen samenvoeging van de boven- en benedenwoning te voorkomen dat de bestaande dubbele entree zou worden vervangen door een enkele deur en daardoor geheel zou moeten worden vernieuwd. Tevens is de nieuwe eigenaar verleid om met behulp van een bescheiden subsidie in het kader 'beter verbeteren' de erker boven de entree te restaureren (afb. 28). Stukje bij beetje kan het pand zijn monumentaliteit met behulp van de 'beter verbeteren'-regeling zo geleidelijk aan weer terugkrijgen.

Afb. 29. Sterrebosstraat 18 t/m 24, *Ontwerp van 5 heerenhuizen in de Boschstraat voor de heer A. van Deel*, detail voorgevels. Tekening: collectie Dienst RO/EZ.

14. Sterrebosstraat 18 t/m 24 (BBP)

Het wooncomplex Sterrebosstraat 18 t/m 24 heeft tegen de voorgevel een granito privé-stoep. Deze wordt door een ijzeren hek gescheiden van het openbaar trottoir (afb. 29). De stoepen zijn voorzien van granito in de kleuren rood en grijs, die in de loop der tijd door weersinvloeden overigens sterk zijn verbleekt. Doorgaans besteden eigenaren vrij weinig aandacht aan het onderhoud van dergelijke karakteristieke onderdelen. En als er dan op een gegeven moment toch wat moet gebeuren, schrikken eigenaren van de hoge herstelkosten, waardoor menig hekwerk wordt vervangen door een prul van een of andere bouwmarkt en het originele hek op de schroothoop belandt. In dit geval hebben de eigenaren echter het initiatief genomen om de hekwerken collectief te laten herstellen. Met dat plan hebben ze zich tot de Gemeente gewend, waarna met behulp van een ‘beter verbeteren’-subsidie het gehele hekwerk vervolgens is gerestaureerd (afb. 30). Zo kon met vereende krachten het oorspronkelijke hek voor het hele complex behouden worden.

Afb. 30. Sterrebosstraat 18 t/m 24, privé-stoep met hek na restauratie. Foto: Berend Raangs.

Afb. 31. Westersingel/Verlengde Visserstraat, de hekwerken met op de achtergrond het Natuurkundig Laboratorium begin vorige eeuw. Foto: collectie RHC Groninger Archieven.

15. Westersingel/Verlengde Visserstraat, hekwerken (RM)

Twee voormalige laboratoria van de Rijksuniversiteit van Groningen, het Mineralogisch-Geologisch Laboratorium en het Natuurkundig Laboratorium zijn gebouwd op een onderdeel van de 17e-eeuwse stadsomwalling, de voormalige Cranedwinger. De vorm van de dwinger is nog steeds herkenbaar door de begrenzing tussen de straten Westersingel, Verlengde Visserstraat en Melkweg, die zijn aangelegd na de ontmanteling van de vestingwerken aan het eind van de 19e eeuw.

Na de voltooiing van de bouw van de laboratoria werd het terrein rondom afgesloten door gesmede hekwerken (afb. 31). Bij een ingrijpende verbouwing van het Natuurkundig Laboratorium in de jaren vijftig van de vorige eeuw is het hekwerk op de hoek van de Westersingel en de Verlengde Visserstraat verwijderd. Langs de Melkweg en het westelijk deel langs de Verlengde Visserstraat is het blijven staan en al eerder gerestaureerd. In goed overleg met de eigenaar van de hekwerken, het Noorderpoortcollege, is besloten het hek in een gezamenlijk project weer te completeren. Dit omdat het hek op de hoek van het kruispunt een belangrijke rol speelt in de openbare ruimte en om te voorkomen dat de eigenaar de door hem gewenste erfafscheiding op een goedkopere en vermoedelijk minder elegante wijze zou realiseren.

Voor de reconstructie van het verdwenen gedeelte is gebruik gemaakt van materiaal dat was vrijgekomen bij de nieuwbouw langs de Melkweg. Dit oorspronkelijke materiaal is gerestaureerd en op traditionele wijze aangevuld (afb. 32). Volgens restaurator Ron Caspers hebben indertijd meerdere smeden aan het hek gewerkt. Hij leidt dit af uit de verschillende wijzen van smidswerk die hij bij de restauratie tegenkwam.

Bijzonder is het voorkomen van stempels in delen van het ijzerwerk (afb. 33). Deze stempels zijn vermoedelijk afkomstig van de producent van het ruwe ijzer-materiaal. Zweden was van de 17e tot en met het einde van de 19e eeuw een belangrijke ijzerleverancier in Europa. Het land bezat niet alleen ijzererts, maar

Afb. 33. Westersingel/Verlengde Visserstraat, detail oorspronkelijke hekstaaf, met merk van de producent die het ijzer geleverd heeft.
Foto: Ron Caspers. Warffum.

Afb. 32. Westersingel/Verlengde Visserstraat, hekwerk na restauratie. Foto: Berend Raangs.

ook voldoende brandstof in de vorm van hout om de hoogovens te stoken. De Zweedse overheid hield om verschillende redenen stempelboeken bij, waarin de ijzerproductie per producent werd bijgehouden. Aan de hand van dergelijke stempels, die we terug kunnen vinden op de vierkante niet uitgesmede staven in hekwerken, kan soms het land van herkomst, de leverancier en de ouderdom van het ijzer worden achterhaald. In dit geval is dat overigens nog niet geprobeerd. Het kroontje boven de initialen duidt er bij ijzer uit Zweden op dat de oorspronkelijke eigenaar van de hoogoven van adel was¹⁵.

Literatuur

- Bastmeijer, A., H. Wiers en J. van der Hoeve, 'Jaarverslag bouwhistorie in 1998' in: *Hervonden Stad* 4 (1999), 27-48.
 Bastmeijer, A. e.a., 'Jaarverslag bouwhistorie in 2000' in: *Hervonden Stad* 6 (2001), 23-48.
 Eck, A.A.M.J. van e.a., *Sint Jozefskathedraal Groningen, de restauratie van het Maarschalkerveerdorgel* (brochure).
 Finlay, V., *Kleur, een reis door de geschiedenis* (Nederlandse vertaling). Amsterdam, 2003.
 Hoeve, J. van der en A. Bastmeijer, 'Jaaroverzicht van bouwhistorisch onderzoek in 1997' in: *Hervonden Stad* 3 (1998), 29-40.
 Karsemeijer, H.N., 'Merk op smeedwerk' in: *Restauratievademecum* (band 2b). Zeist, 1985, 1-47 t/m 49.
 Muller, L., 'Couleur locale' in: *Hervonden Stad* 1 (1996), 97-104.
 Muller, L., *Rapport van kleuronderzoek Bloemstraat 38, Groningen*. Zuidhorn, 2005.
 Overbeek, R. en M. van der Heide, *Jo Boer (1895-1971), Architect uit Groningen*. Leeuwarden, 2006.
 Raangs, B. en J. van Haften, 'Jaaroverzicht restauraties 1999' in: *Hervonden Stad* 5 (2000), 47-58.
 Raangs, B. en J. van Haften, 'Jaarverslag restauraties in 2001' in: *Hervonden Stad* 7 (2002), 55-72.
 Raangs, B. en J. van Haften, 'Jaarverslag restauraties in 2003' in: *Hervonden Stad* 9 (2004), 53-70.
 Rijksdienst voor Archeologie Cultuurlandschap en Monumenten, 'Bouwglas' in: *Techniek* 46 (brochure). Zeist, 2006.
 Stad, K.H., *Herkennen der Verfstoffen*, 1945.
 Vredenburg, J., 'Trotse kastelen en lichtende hallen' Architectuur van elektriciteitsbedrijven in Nederland tot 1960' in: *Nijmeegse Kunsthistorische Studies* (XI). Nijmegen, 2003, 68-69.

15. Karsemeijer 1985.